

NEKA RAZMATRANJA O NAKLADNIŠTVU (od XV. do XVIII. stoljeća)

Slaven Bertoša

I. Uvodne napomene

Povijest nakladništva i tiskane riječi u Europi od njezinih početaka potkraj srednjega vijeka do konca XVIII. stoljeća kompleksan je povijesno-kulturološki (dakako i tehnički) problem. Problemi se mogu odnositi i na pojavnost čitateljstva, kao i na difuziju tiskanoga teksta u onim slojevima koji su znali čitati ili razvijali naviku čitanja. Knjiga se može promatrati i s isključivo tehničkog (tehnoškog) aspekta kao proizvodnja papira i tiskanje, ali i kao proizvod i objekt (slova, stranice, ilustracije, uvez).

Kako je bila rasprostranjena pismenost u Europi, odnosno koliko je ljudi uopće moglo nešto pročitati? Jesu li se određene vrste knjiga više čitale nego neke druge? Da bi se odgovorilo barem na ta dva pitanja, potrebno je razmotriti nastojanja koja su se javljala u dugoj povijesti knjige. H. J. Chaytor citirao je u svojem djelu¹ poznatu izjavu Francisa Bacona, po kojoj su otkrića tiskanja, baruta i kompasa "rerum faciem et statum in orbem terrarum mutaverunt". Chaytor je naglasio do sada gotovo neuočenu razliku u epohi koja je prethodila izumu tiskarskoga stroja između mentalnih shvaćanja znanstvenika i književnika s jedne, te publike koja je knjige čitala, s druge strane. Bilo je to doba kada je tiskani tekst zamijenio rukopisni kao sredstvo širenja pojedinih ideja.²

Temu o velikoj važnosti razvoja i širenja tiskarstva (i nakladništva), naravno, u okviru opće civilizacijske (kulturne) povijesti, obradili su, između ostalih, i velikani poput Luciena Febvrea i Henri-Jeana Martina,³ te Herbert Marshall McLuhan.⁴ Prva dvojica koncentrirala su se na činjenicu da je knjiga predstavljala promjenu u razvoju civilizacije, jer je bila "predmet trgovine" između različitih europskih regija. McLuhan, pak, obrađuje temu s filozofskog i sociološkog stajališta, tj. naglašuje duboke promjene u mentalitetu ljudi, nastale izumom i širenjem tiskanog teksta.

¹ H. J. Chaytor, *From Script to Print. An Introduction to Medieval Vernacular Literature*, London 1966.

² Isto, 138.

³ L. Febvre - H. J. Martin, *L'apparition du livre*, Paris 1958. (ili talijanski prijevod: *La nascita del libro*, Laterza, Roma - Bari 1977.).

⁴ H. M. McLuhan, *The Gutenberg Galaxy*, Toronto 1962. (ili talijanski prijevod: *La galassia Gutenberg*, Roma 1976., usp. srpski prijevod: *Gutenbergova galaksija*, Beograd 1973.).

Francuski povjesničari (i ne samo povjesničari) najviše su se bavili kompleksnom problematikom proizvodnje i širenja tiskanog teksta i njegova utjecaja na šire mase. Tu su se osobito naglašavali gospodarski i sociološki aspekti.

II. Tiskanje, prodavanje i čitanje knjiga od 1450. do 1550. godine

Bez obzira na to jesu li tipografi tiskali knjige radi zarade ili nekih drugih razloga, nesumnjivo je da su željeli da ih netko čita. O tiskanju knjiga u XV. stoljeću znamo prilično, ali u prvoj polovici XVI. stoljeća situacija je znatno lošija. Tek za neznatnu količinu knjiga postoje podaci o veličini naklade, broju primjeraka, a smatra se vjerodostojnom postavka da su neke knjige bile tiskane i u manje od stotinu primjeraka: "popularnost" je, u to vrijeme, bila vrlo relativan pojam. Čitatelje i čitanje knjiga uopće moramo svakako promatrati u sklopu intelektualne klime XV. i XVI. stoljeća. Na žalost, ne posjedujemo objektivne informacije o stvarnoj rasprostranjenosti nepismenosti u tom razdoblju u određenim dijelovima Europe i među određenim slojevima europskog društva. Ipak, ispravno je zaključiti da većina ljudi nije znala čitati i pisati. E. P. Goldschmidt⁵ razvio je u svojoj knjizi tezu da su knjige čitali samo intelektualci okupljeni oko sveučilišta, svećenici (i općenito crkveni krugovi), predstavnici vlasti, feudalno plemstvo, pravnici, liječnici i studenti. Goldschmidt je, čini se, načinio previše krut popis, jer ga je ograničio na čitatelje školskih priručnika i literarnih djela. Valja spomenuti da literarna promidžba tada nije bila toliko razvijena da je mogla formirati ljeposlovni umjetnički ukus čitateljstva. Zbog toga su "čitači" svojim izborom zapravo određivali koje će se knjige tiskati, odnosno literarni ukus svojega doba. Analiza objavljenih tekstova vjerodostojno svjedoči o književnim temama koje su privlačile posebnu pozornost, ali i o promjenama ukusa. Religiozni rukopisi bili su vrlo brojni u školskim bibliotekama, pa otud i golem broj tiskanih knjiga takvog sadržaja. Od svih skupina čitatelja knjige su najviše čitali svećenici i pripadnici crkve. Čak 45 % objavljenih knjiga u XV. stoljeću bilo je teološkog sadržaja. Od toga se desetina odnosila na Bibliju i njezine komentare, a osmina na propovijedi. Najviše propovijedi tiskalo se u Rimu, a Venecija je bila poznata po objavljivanju raznih izdanja Biblija i životopisa svetaca.⁶ Valja, međutim, napomenuti da katalogizacija nije vodila računa o individualnim obilježjima, pa se ne zna kakve su to bile knjige, jesu li bile na latinskom (i tako namijenjene međunarodnoj publici) ili na talijanskom jeziku (pri čemu im je uporaba, dakle, bila ograničena). Za propovijedi tiskane u Rimu smatra se da im je glavna zadaća bila laskati papinskoj kuriji, a ne obrazovati stanovništvo. Osim toga, mjesto izdanja bilo je od male važnosti kada je riječ o liturgijskim knjigama, i to zato što su se one tiskale za vrlo udaljene dijeceze. Tako su se iz Pariza knjige slale u Salzburg, Köln, Münster, Utrecht; iz Venecije su upućivane sve do Zagreba, Krakova, Praga, Regensburga, pa čak i samog Pariza.⁷

Ernst Schulz smatrao je da su dvije petine knjiga napisali dominikanci i franjevci, što neosporno potvrđuje velik ugled tih prosjačkih redova.⁸ Redovnici augustinci i

⁵ E. P. Goldschmidt, *Medieval Texts and their First Appearance in Print*, London 1943.

⁶ J. M. Lenhart, *Pre-Reformation Printed Books*, New York 1935.

⁷ A. Petrucci, *Libri, editori e pubblico nell' Europa moderna*. Guida storica e critica, Laterza, Roma - Bari 1989.

⁸ E. Schulz, *Aufgaben und Ziele der Inkunabelforschung*, München 1924.

kartuzijanci znatno su manje tiskali knjige, ali ipak puno više od benediktinaca i cistercita.

U početnom razdoblju tiskarstva veliki dio srednjovjekovne književnosti (osim teoloških knjiga koje su imale široku publiku) bio je zanemaren. To je vjerojatno bilo zbog nedovoljno velikog tržišta.

Dva su općenita uzroka zbog kojih se ne može podijeliti u točno određene skupine sve ono što se tiskalo. Prvi je vezan za činjenicu da je sadržaj knjiga bio vrlo raznolik, pa su se morale katalogizirati pod više naslova. Primjerice, "Historia ecclesiastica" Bede Venerabilisa odnosila se na povijest i na crkvu. Drugi razlog je taj što je većina knjiga bila namijenjena čitateljima različitih profila, a malo je njih čitalo knjige samo određenog sadržaja. Tijekom čitavoga srednjega vijeka samostanske knjižnice čuvale su teološku literaturu. Nakon izuma tiska one se obogaćuju i ostalim vrstama literature.

Međunarodni jezik srednjega vijeka bio je latinski. Više od tri četvrtine očuvanih inkunabula napisano je latinskim.⁹ U XVI. stoljeću u uporabu, u velikoj mjeri, ulaze narodni jezici, i to uglavnom zato što su se autori, tipografi i nakladnici željeli približiti manje obrazovanim slojevima, čiji pripadnici nisu znali čitati knjige na latinskom, već na jeziku kojim su govorili. Od tada je važnost latinskog jezika počela opadati, unatoč povećanom interesu za klasike. U XVII. stoljeću latinski je izgubio obilježje međunarodnog jezika, osim za svećenike i neke specijalističke studije.

Narodni jezik u svim se zemljama počeo više rabiti, premda ne posvuda u jednakoj mjeri. Prema Kukenheimovoj tvrdnji¹⁰, rječnici u obliku rukopisa služili su pojedinim skupinama stanovništva da lakše čitaju Bibliju. Uglavnom su bili na latinskom, a samo katkada na narodnom jeziku. Dvojezične rječnike rabili su putnici, hodočasnici, ili oni koji su željeli učiti strani jezik. Izum tiska znatno je povećao količinu rječnika u optjecaju. Ne možemo, međutim, znati jesu li i u kojoj mjeri rječnici služili kao priručnici za jezičnu ortografiju. Budući da im je tiskanje bilo novčano onosno, knjige na narodnim jezicima proizvodile su se u velikom broju primjeraka. Autorima i izdavačima bilo je zbog toga u interesu izbjevati bilo kakve dijalektalne ili provincijske izričaje, koji bi određenim skupinama ljudi mogli otežati razumijevanje teksta. Upravo u tom razdoblju gotovo su posvuda knjige napisane dijalektima gurnute u stranu.¹¹

Tipični humanist posvećivao je prosječnom čitatelju vrlo malu pozornost. Samo je sjeverno od Alpa humanizam uspio prodrijeti u slojeve kojima nisu pripadali intelektualni krugovi. U Italiji, području njegova podrijetla, gdje je intelektualna elita bila mnogobrojna, a biblioteke prepune tekstova korisnih za izdavače - humaniste, tiskanje knjiga klasika i humanista poprimalo je široke razmjere. U XVI. stoljeću Italija je kulturno bila mnogo razvijenija od ostatka Zapadne Europe. Tek je početkom XVI. stoljeća izgubila svoj monopol. Humanizam se u njoj razvio oko sto godina prije negoli u Njemačkoj i Francuskoj. U Italiji je imao svoje zaštitnike i među vladarima i vladarskim krugovima, dok su ga u Njemačkoj pomagali samo bogati građani i plemići. Na

⁹ Petrucci, n. dj., 15.

¹⁰ L. Kukenheim, *Contributions à l'histoire de la grammaire italienne, espagnole et française à l'époque de la Renaissance*, Amsterdam 1932.

¹¹ To se dogodilo s poznatim rukopisima koji su bili napisani retijskim, provansalskim, sicilijanskim, bretonskim i frizijskim dijalektom. Tek s buđenjem nacionalne svijesti na početku XVII. stoljeća počinje njihovo masovno tiskanje.

području njemačkog jezika djela klasika i humanista tiskala su se samo za pojedine društvene grupe.

Francuski nakladnici bili su skloni knjigama povijesnog sadržaja. Tu su najviši slojevi gradskog stanovništva činili bogatu lokalnu aristokraciju s naglašenim provincijskim interesima. Dominantan utjecaj i dalje je imalo naslijeđe srednjovjekovnog viteštva. Zbog toga francuski izdavači XV. stoljeća potiču provincijalizam i veličaju knjige o viteštvu.

Povjesničari preporodnog razdoblja slažu se u tvrdnji da humaniste znanost nije zanimala. Tekstovi klasika bili su bogatiji sadržajem, a knjige su obično bile glomazne i teške. Čini se da su nakladnici bili osobito skloni publiciranju djela svojega doba, da bi potaknuli razvoj novih teorija. Očito je da su to činili zato što su vjerovali (i znali) da će takva djela lako prodati. Time je tisak pridonio širenju medicinskih i znanstvenih teorija. Od XV. stoljeća obrazovani čitatelj mogao je, uz određeni napor, nabaviti sve tekstove koje je želio, bez obzira na to gdje su tiskani. Nije se morao, dakle, zadovoljiti knjigama proizvedenima u njegovoj državi. Što su ljudi bili obrazovaniji, to su, dakako, više čitali knjige iz inozemstva. Proučavanje proizvodnje prvih tiskanih knjiga u XV. i početkom XVI. stoljeća pokazuje da je veliki broj neobrazovanih ljudi počeo učiti čitati. Napredak, međutim, nije posvuda bio jednak. Osobito su niži slojevi stanovništva u Italiji pokazivali slab interes i nisu gotovo uopće čitali. Vrlo je zanimljiva studija povjesničara i kulturnog antropologa Carla Ginzburga "Sir i crvi: kozmos jednog mlinara iz XVI. stoljeća" tiskana kod Einaudija u Torinu 1976. i prevedena u Zagrebu, u nakladi Grafičkoga zavoda Hrvatske, godine 1989. Ginzburg opisuje "mentalni svijet" furlanskog seljaka - mlinara Domenica Scandelle zvanog Menocchio, koji je ne samo znao čitati i pisati, već je posjedovao veliku strast čitanja knjiga i stvaranja zaključaka temeljenih na miješanju i prožimanju pučke i učene kulture. Taj je iznimni "seljak-filozof" XVI. stoljeća posjedovao opsežnu biblioteku, pretežito sastavljenu od apokrifnih knjiga, kupljenih, kako sam ističe, od putujućih prodavača knjiga na seoskim sajmovima u Furlaniji.

U Francuskoj je, kao uostalom i drugdje, veliku i važnu ulogu u obrazovanju ljudi odigralo svećenstvo. Ne znamo, na žalost, gotovo ništa o mjerama koje su se poduzimale radi širenja pismenosti, pa ne možemo niti objasniti njihovu ulogu u tom procesu. Osim toga, valja pretpostaviti da je čitanje utjecalo na širenje pismenosti stanovništva vjerojatno i prije izuma tiskarstva. Napokon, čak i bez direktnih svjedočanstava iz suvremenog razdoblja možemo zaključiti kako je broj nepismenih bivao sve manji, a o knjigama koje su se čitale doznajemo i iz same činjenice o karakteru onoga što se izdavalo.

III. Nakladništvo i intelektualni rad u Veneciji u XVI. stoljeću

O tom problemu postoje mnogobrojni vrijedni radovi. Tako Pastorello¹² nabrāja imena 493 tipografa - izdavača - prodavača knjiga u Veneciji u XVI. stoljeću s oko 7000 naslova. Valja, međutim, odmah napomenuti da brojevi sami za sebe ne govore puno. Kakve su to bile knjige? Kome su bile namijenjene? Gdje su se prodavale? Zašto se, napokon, gotovo čitava proizvodnja knjiga u Italiji u to doba koncentrirala u Veneciji?¹³

¹² E. Pastorello, *Tipografi, editori, librai a Venezia nel secolo XVI*, Firenze 1924.

¹³ R. Escarpit, *La révolution du livre*, Paris 1965. (ili talijanski prijevod: *La rivoluzione del libro*, Padova 1968.).

Povijest knjige i nakladništva u XVI. stoljeću prožima se s dubokim promjenama u društvenoj i političkoj strukturi čitave Europe.¹⁴

Za Veneciju XVI. stoljeća bila je osobito značajna djelatnost obitelji Giolito. Njihova je tiskara bila najproduktivnija između godina 1536. i 1606., kada su se izmijenila tri naraštaja tiskara iz te obitelji.¹⁵ Upravo je to jedno od karakterističnih obilježja nakladništva toga doba: sudjelovanje čitavih obitelji u tiskanju knjiga. Giovanni Giolito bio je trgovac i izdavač i prodaju knjiga povezivao je sa svojim trgovačkim putovanjima. Knjigu je, stoga, smatrao robom koja se svugdje može prodati i to zato što svi trebaju pravne tekstove, školske priručnike, književna djela i jezične gramatike. Nakon njegove smrti, sin Gabriele preselio je obiteljsku tiskaru iz talijanske pokrajine Monferrato u Veneciju. On je, sve do svoje smrti, gotovo čitav posao sam obavljao. Njegovi su nasljednici god. 1592. objavili opsežan indeks svih knjiga koje je do tada obitelj tiskala, da bi time pokazali kontinuitet proizvodnje.¹⁶ Originalnih naslova bilo je 527, ponovnih izdanja 492, a autora 290. Opseg nakladništva znatno je povećao upravo Gabriele: god. 1542. već je na godinu proizvodio više od deset naslova, a 1545. čak 30. Objaviti 20 - 30 knjiga na godinu značilo je raspolagati velikim financijskim mogućnostima, posebice oko nabave papira.¹⁷ Nije se radilo samo o tiskanju potrebnih knjiga, već se plasiranjem knjiga na tržište stvarao i sloj njihovih kupaca. Knjiga je u pravom smislu riječi postala robom, s dvojakom ulogom: kulturnom i poslovno-gospodarskom. Sve do god. 1555. broj novih naslova bio je veći od ponovljenih izdanja, a nakon spomenute godine tendencija se obrnula. Valja napomenuti da je god. 1556. Gabriele već objavio oko polovice svih knjiga koje su izašle iz tiskare obitelji Giolito. Načinio je tada katalog naslova i autora, o čemu valja reći nešto više.

Čak 72% autora ima samo jedan naslov, 13% dva, 5% tri, 8% četiri, 7% pet ili više naslova. Nisu svi naslovi doživjeli ponovljena izdanja. Čak 53% naslova nije nikad ponovno tiskano.

Čitava djelatnost obitelji Giolito obuhvaćala je 1019 izdanja.¹⁸ Našle se tu Ariosto, Petrarca, Boccaccio, te mnogi drugi autori upravo iz XVI. stoljeća. Grčko-rimski klasici predstavljani su gotovo uvijek kao pisci povijesnih djela.

Discipline na koje su se tiskane knjige odnosile bile su predstavljene u sljedećim omjerima: religija 25%, polemični spisi 21%, pravo 1%, povijest 12%, zemljopis 1% te književnost 39%. Na latinskom je bilo tiskano samo 49 naslova, tek 5% ukupne proizvodnje.¹⁹ Vrlo je karakteristično da je obitelj Giolito davala religijskim knjigama znatno manje prostora nego što je to bio slučaj drugdje u Europi, u doba kada su se reformatorski pokreti tiskom koristili za širenje svojih ideja. Povijesne tekstove možemo podijeliti u sljedeće skupine: tekstovi prevedeni s grčkog 22%, s latinskog 11%,

¹⁴ Usp. A. Quondam, *Problemi del Manierismo*, Napoli 1975.

¹⁵ S. Bongi, *Annali di Gabriel Giolito de' Ferrari da Trino di Monferrato, stampatore in Venezia*, Knj. 1 - 2, Roma 1890 - 1895. (anastatički pretpisak, Roma 1966.).

¹⁶ *Indice copioso e particolare di tutti li libri stampati dalli Gioliti, Venezia 1592.* (Usp. Bongi, n. dj., Knj. 2, 456 - 457).

¹⁷ Petrucci, n. dj., 51 - 104.

¹⁸ Isto, 69 - 74.

¹⁹ Isto, 75.

antička povijest 5 %, srednjovjekovna 4 %, novovjekovna 15 %; sveučilišni priručnici 11 %, crkvena povijest 5 %, te općenite zanimljivosti (*curiosa*) 16 %.²⁰

God. 1565. Gabriele Giolito imao je problema s inkvizicijom i njegove knjige (ne samo iz Venecije nego i iz pomoćne tiskare u Napulju)²¹ bile su konfiscirane.

Osim toga, uočava se znatno veći broj knjiga suvremenih autora nego grčkih i rimskih klasika. Danteova "Commedia" bila je tiskana dva puta. Od literarnih djela najviše su se tiskali poezija 28 % i pisma 15 % te kazališna djela 20 %.

Polemični spisi odnosili su se najviše na filozofiju 18 %, norme ponašanja 31 %, lingvistiku i retoriku 26 %, politiku 3 %, te biografije suvremenika i antičkih ličnosti 8 %.²²

U više navrata može se uočiti težnja za promjenom izdavačke politike u tiskarskoj djelatnosti čitave obitelji. Od 1545. do 1565. najviše su se izdavala književna i polemična djela. Nakon tog razdoblja prevladavaju nabožni tekstovi. Tako ta velika promjena pada upravo u vrijeme završetka Tridentinskog koncila. Ali, unatoč spomenutoj promjeni autora i naslova, ništa se nije promijenilo u odnosu između proizvodnje knjiga i tržišta, te izdavača i čitatelja. Gabriele Giolito shvatio je god. 1565. da se vrijeme promijenilo i prilagodio je svoju djelatnost novim potrebama. Obitelj Giolito tiskala je veliku količinu knjiga, te se, osim o financijsko-trgovinskim okolnostima, trebala brinuti i o tehničkoj strani tiskanja. Kakav je bio odnos između troškova i profita? Kako su se kretale cijene knjiga?

Giolito je na tržištu bio poznat kao nakladnik, ali i kao odličan tipograf: u odnosu prema čitateljima stvorio je točno određenu proizvodnu i kulturnu strategiju, koja je bila složena i učinkovita. Da bi objavio knjige, trebao je nalaziti ljude koji su prevodili s različitih jezika, pisce predgovora, razne komentatore. Često su oni obavljali dvostruke uloge, tj. osim svojeg posla bavili su se i nakladništvom. Širenje knjige na tržište proizvelo je nove probleme, jer su djela trebala biti nova i originalna. Nastala je tako figura tipografa-nakladnika, koji je morao dugoročno odrediti plan rada svojeg izdavačkog poduzeća. Giolito je u svemu tome imao odličnu ulogu. Financijska su mu sredstva uvijek bila na raspolaganju, a njegove knjige bile su namijenjene zaista vrlo raznolikoj publici. Čitatelji su zapravo postali njegovi direktni suradnici u procesu stvaranja knjige. Treba naglasiti promotorsku ulogu nakladnika za svaki intelektualni rad.

IV. Rasprostranjenost knjige u Europi i uloga Pariza u prvoj polovici XVII. stoljeća

God. 1618. trgovine i skladišta knjiga nalazila su se u pariškoj Rue des Sept - Voies. Tu se moglo naći polemičnih spisa o medicini, pedesetak grčko-latinskih rječnika, te mnogobrojne knjige antičkih klasika.²³ Pokraj trgovine nalazila se knjigovežnica. Jedan od najaktivnijih izdavača zvao se Tompère i 1643. god. posjedovao je golem broj knjiga. Bila je poznata i trgovina vlasnice Catherine Delaistre. Popis sastavljen god. 1609.

²⁰ Isto, 79.

²¹ Usp. P. Manzi, *La tipografia napoletana nel' 500*: G. Cacci, G. B. Cappelli e tipografi minori, Firenze 1974.

²² Petrucci, n. dj., 82 - 86,

²³ Isto, 107.

pokazivao je da u njoj ima puno autora grčkih i rimskih tekstova, povjesničara, geografa, filozofa itd. Pariz je tada imao desetak knjižara, a prodavači su se u velikoj mjeri bavili trgovinom knjiga.

Kruženje knjiga po Europi najbolje se vidi iz kataloga koje su sastavljali trgovci i nakladnici koji su dolazili na poznate sajmove u Leipzigu i Frankfurtu. Tu su osobito mnogobrojni bili Talijani, dok Španjolaca gotovo i nije bilo. U to su vrijeme najpoznatiji izdavački centri bili Mleci, Antwerpen, London i Ženeva. Zahvaljujući njemačkim sajmovima, najveći trgovci knjiga mogli su se, počtkom XVII. stoljeća, sastajati dva puta na godinu. Na početku Tridesetogodišnjeg rata (1618.) Leipzig je bio prvi nakladnički grad u Europi. Postupno se prekidaju veze između sjevera i juga, tako da samo Lion i Ženeva zadržavaju svoju važnost. Poslije Antwerpena i Mletaka, Pariz je postao treće europsko nakladničko središte. Nakon Vestfalijskog mira (1648.) kriza njemačkih sajмова još se povećava. Talijanski izdavački centri također ulaze u kriznu fazu i gube značenje, koje dobivaju Amsterdam i Liège. Tridesetogodišnji rat dobrim je dijelom uništio tipografsku industriju u Njemačkoj. Ali iz toga ne zaključujemo zašto su, nakon njega, trgovci knjigama iz Antwerpena ponovno počeli dolaziti u njemačke gradove, a oni iz Venecije nisu. Zanimljivo je napomenuti da propadanje nakladništva u Mlecima teče usporedno s propadanjem proizvodnje svile. U oba slučaja od toga je najveću korist doživjela Nizozemska. Uzroci se mogu najvjerojatnije potražiti u visokim cijenama talijanskih proizvoda i očito naprednijoj tehnici u sjeverozapadnoj Europi.²⁴

U razdoblju 1620. - 1635., dok propada talijansko izdavaštvo i dok Tridesetogodišnji rat oslabljuje pozicije velikih centara u Njemačkoj, počinje prevlast tipografske industrije u Nizozemskoj. Antwerpen, Liège i Amsterdam postaju najvažnija tiskarska središta Europe.

Antwerpen se razvija osobito u godinama 1550. - 1570., u doba pripajanja južne Nizozemske Španjolskoj. Knjige tiskane u tom gradu bile su nadaleko poznate po svojoj raskošnoj opremi. Obiteljska nakladnička kuća Moerentorf širila je crkvene knjige, teološke traktate i sl. po čitavoj Europi. Posluje sa Španjolskom, Njemačkom, Češkom, Švedskom i Austrijom. Njihove knjige dolaze i do Engleske i Francuske. Nakladnik Moerentorf se osobito specijalizirao za izdanja crkvenih knjiga. Upravo u to doba opada značenje Antwerpena, a raste važnost Amsterdama, Utrechta i Rotterdama. Od 1586. do 1610. na važnosti dobivaju izdavači iz Leidena. Od 1635. do 1640. Nizozemci ostaju gotovo jedini koji trguju s Njemačkom. Potkraj XVI. stoljeća uočava se veliki prosperitet Leidena zbog novoosnovanog sveučilišta (1575.). U grad dolaze dvije znamenite tiskarske obitelji: Plantin i Elzevier. Zbog slabosti nizozemske industrije papira, on se počinje uvoziti iz Francuske. Obitelj Elzevier²⁵, nakon 1620. godine počinje s izdavanjem knjiga malog formata, čime je maksimalno smanjila troškove, ali je, istovremeno, počela prosperirati u razdoblju inače teške nakladničke krize. God. 1629. počele su se tiskati kolekcije latinskih klasika, te su, unatoč ratu, članovi obitelji i dalje odlazili na njemačke sajmove. Nedugo zatim Amsterdam preuzima ulogu Leidena. God. 1622. imao je već 200000 stanovnika i vrlo je brzo razvio mnogobrojne tiskarske radionice. Kao i Leiden, Amsterdam je također objavljivao Biblije, traktate o pomorstvu, viteške

²⁴ Isto, 110.

²⁵ D. Davies, *The World of Elzeviers. 1580 - 1712*, La Haye 1954.

romane, razna književna djela, te tekstove na narodnim jezicima koji su mogli zadovoljiti široku provincijsku javnost (činili su je trgovci, pomorci i građani). U Amsterdamu je djelovala poznata nakladnička kuća Cornelisa Claesza, čuvena po objavljivanju pomorskih karata za plovidbu. Kada je Claesz umro (1609.), njegovo mjesto preuzeo je Josse Hondt.²⁶ Dakle, dok je Leiden svoj prosperitet temeljio na sveučilištu, Amsterdam je bio poznat po tiskanju atlasa. Nizozemsko su nakladništvo znatno unaprijedili doseljenici s Juga na Sjever (nakon što je ovaj prvi pripao Španjolskoj), jer su tu prenijeli modernu industrijsku tehniku. Brzo su Amsterdam i Leiden zauzeli mjesto koje je nekad imao Antwerpen, a prije njega Venecija. Koristeći prekid veza između Južne i Srednje Europe, izdavači iz Nizozemske nametnuli su se kao posrednici u trgovanju knjigama. I upravo su oni unaprijedili tehniku koja se osobito razvila u doba nastanka kraljevske tiskare u Francuskoj (poticao ju je i sâm Richelieu).

Francusko nakladništvo u XVII. stoljeću dobiva sve veću važnost. Osobito su mnogobrojne bile tiskare na sjeveru (Pikardija, Normandija, francuski dio Flandrije). Sve do 1550. one su nastajale u važnijim gradovima i na sveučilištima (Orléans, Poitiers, Rennes, Toulouse, Avignon), kao i u velikim trgovačkim centrima i u prometnim čvorištima (Toulouse, Lyon, Bordeaux), ali i mjestima gdje su bogate i utjecajne bile crkvene institucije (Limoges, Reims). Nakon spomenute godine osjeća se utjecaj drugih čimbenika. Vlast, naime, jače pokušava potaknuti i olakšati rad sveučilišnih profesora. U blizini sveučilišta nastoje otvoriti knjižare i tiskare. Jezuitski kolegiji, koji su se u to doba počeli brzo širiti po Francuskoj, također su bili uzrokom stvaranja sve većeg broja novih tiskara. Tako se u gradu La Flèche, nakon osnutka jezuitskog kolegija, odmah otvara tiskara koju vodi neki njihov učenik. Iako je na području uporabe francuskog jezika bilo puno gradova gdje se svake godine objavljivalo mnogo važnih knjiga, samo su tri centra imala osobitu važnost - Lyon, Ženeva i Rouen. Osobito je ovaj posljednji imao velik broj tiskara: god. 1625. bilo ih je čak tridesetak.²⁷ Tiskali su se školski udžbenici, službeni akti, kalendari, traktati o religiji, književna djela i sl. Kao grad u kojem su se nalazili mnogi funkcionari, sjedište raznih sudova, te važan književni centar, Rouen je lako mogao upiti veliki dio knjiga koje su se u njemu tiskale. Zahvaljujući poslovnim vezama s Normandijom i Pikardijom, a i ostalim regijama, prodavači knjiga i izdavači lako su mogli prodati gotovo svaku knjigu. Ipak, njihove veze bile su najintenzivnije s Parizom.

Ženeva je svoj procvat tiskarstva doživjela u XVI. stoljeću, a u XVII. situacija više nije bila tako dobra. Knjige tiskane u tom gradu nisu se mogle prodavati u katoličkim državama i zato su ženevski nakladnici morali biti okrenuti protestantskome svijetu; u njemu su, opet, nailazili na konkurenciju Leidena i Amsterdama.

U takvoj situaciji, jedini grad koji je bio u stanju praviti konkurenciju Parizu, dakako u zemljama gdje se govorilo francuskim jezikom, bio je Lyon. No, tijekom XVII. stoljeća u tom su se gradu razdoblja prosperiteta izmjenjivala s čestim krizama (1628 - 1655, 1674 - 1675, te 1685 - 1686). I u Lyonu su se tiskala vrlo važna djela. Analiza kataloga s njemačkih sajmova pokazuje da su se na njima lionski nakladnici dulje

²⁶ Petrucci, n. dj., 139 - 140.

²⁷ Isto, 147.

zadržali od Parižana. Unatoč mnogobrojnim krizama, Lyon je na njih bio otporniji od Pariza i količina tiskanih knjiga uvijek je bila znatna. Iako se tiskari u tom gradu nisu udruživali u društva, ipak postoji izdavačko poduzeće obitelji Cardon, koje ubrzo dobiva Laurent Anisson, a za koje se može reći da dominira lionskim tiskarstvom. Braća Cardon došla su iz talijanskoga grada Lucche i specijalizirali se za tiskanje teoloških djela. Njihova tiskara, kao i ona obitelji Prost, imala je važnu ulogu u povijesti protureformacije. Čitava južna Europa opskrbljivala se francuskim i njemačkim knjigama iz Lyona. Tako je on, kao i Antwerpen, zapravo održavao vezu između europskog sjevera i juga, i to u doba kada su ih gospodarski i religijski uvjeti činili nestabilnima.²⁸

Pariz je također bio dominantno tiskarsko središte s razvijenom nakladničkom djelatnošću. Mnogi gradovi opskrbljivali su se knjigama iz Pariza. Tako su poznate veze s Toulouseom i Bordeauxom, ali i s konkurentskim Lyonom. Zapravo su se knjige iz Pariza raširile po čitavoj Europi s pomoću međunarodnih tiskarskih poduzeća. Zauzvrat, u Parizu su se mogle kupiti knjige na stranim jezicima. U XVII. stoljeću ta se velika trgovina ostvarivala najvećim dijelom na njemačkim sajmovima. Parižani su ondje bili najaktivniji do god. 1620., zatim nastupa vrijeme stagnacije (1620 - 1635), a nakon 1635. gotovo potpuno nestaju. Od razdoblja 1630 - 1640, kada počinje opadati važnost njemačkih sajmova, europsko tržište knjiga mijenja svoja obilježja, ali i smjerove distribucije i difuzije. Karakteristično je da od toga doba najaktivniji nakladnici iz Nizozemske i Francuske sve redovitije objavljuju kataloge svojih izdanja, tako da za međunarodna izdanja više nije nužno konzultirati popise knjiga s njemačkih sajmova.

V. Nakladništvo u kraljevskoj Francuskoj u XVIII. stoljeću

Za XVIII. stoljeće povjesničari posjeduju dragocjene kvantitativne izvore koji bacaju više svjetla i na nakladničku djelatnost. Francuska monarhija držala je tada tiskanje svih knjiga pod svojim nadzorom. Postoje tako popisi svega što je obavljeno. Iako je za režima Louisa XV. i Louisa XVI. znatno pooštrena cenzura i represija, njome su se više bavili tzv. parlamenti negoli kraljeva vlast. Može se reći da je kralj zapravo dopuštao veću proizvodnju knjiga nego što su to mogli podnijeti veliki javni dužnosnici i Sorbonna. Francuska monarhija slijedila je kulturne tokove svojega doba. Svaka knjiga mogla je biti tiskana tek kada je kancelar to službeno odobrio. Zna se čak i koliko je knjiga cenzurom odbijeno.²⁹ Francuski nakladnici posjedovali su posebne registre iz kojih se mogla analizirati čitava procedura.

Nakon što mu je istekla povlastica za tiskanje knjiga, nakladnik koji je i dalje želio zadržati monopol ili pripremiti novo izdanje morao je napisati molbu. Ta tendencija za produžavanjem tiskarskih povlastica, na čemu se i temeljio uspjeh pariških izdavača, prouzročila je tijekom XVIII. stoljeća oštru polemiku. Pokrajinski nakladnici više su se opirali obnavljanju povlastica negoli njihovom novom davanju. Polemiku je završio

²⁸ Isto, 150 - 153.

²⁹ Valja, međutim, naglasiti da su "zabranjene knjige" izmicala svim propisima, iako se i o njima moglo doznati u posebnim registrima koje su vodile pojedine knjižare. Postojao je, dakle, način da se i za te knjige otkrije koliko su bile poznate i raširene među različitim društvenim slojevima.

francuski kralj Louis XIV. god. 1777. nizom važnih dekreta: najvažniji je bio onaj prema kojemu se jednom dobivena povlastica mogla prenositi i na nasljednike. No, od te godine provincijske knjige nisu više trebale dozvolu od kancelara te su tako izmaknule statistikama.

Osim ovih, postojali su i tzv. "prešutni dogovori" koji nisu bili javni, ali su se ipak temeljili na postojećim zakonima. Ovdje javnost nije znala tko je izvršio eventualnu cenzuru.

Od god. 1723., kada se počinju voditi službeni registri, i god. 1789. sačuvao se popis od 31716 knjiga za koje se tražila posebna dozvola za izdavanje.³⁰

Čak su i nova izdanja starih knjiga trebala proći cenzuru kraljevih službenika. Registri iz prve polovice stoljeća takve knjige označuju slovom "R"; i one su bile mnogobrojne. Od 60-ih god. XVIII. stoljeća ta oznaka nestaje, a od 1778. znatno se smanjuju pretisci.

Što se najviše ponovno izdavalo? Uglavnom su to bili latinski klasici, poznati udžbenici iz prava, liturgijske knjige, tzv. pučka književnost (maži romani, almanasi i sl.).

Ponovna izdavanja nekih knjiga pokazivala su koja su se i kakva izdanja više čitala od ostalih. Ono što se najviše čitalo, doživljavalo je i ponovna izdanja.

Zanimljivo je znati da su izvan postupka podnošenja molbi za izdavanje ostale tri vrste knjiga:

1. dio provincijskog nakladništva, tj. knjige od lokalnog interesa.
2. knjige čije je širenje policija dopuštala, ali se one ipak nisu tiskale.
3. knjige koje je crkva smatrala skandaloznim i prijetila sudskim postupcima, ali su se one ipak tiskale.

Crkva je prijetila ne samo autorima knjiga nego i kraljevim službenicima koji nisu izvršili cenzuru. Tako dolazimo do još jedne zanimljive kategorije knjiga, a to su one koje ne uživaju nikakvu povlasticu i nisu tolerirane, pa se, dakle, tiskaju uglavnom tajno (u Francuskoj ili u inozemstvu).

Podjela na određene vrste djela vršila se, jasno, prema kriterijima tog vremena. Obično se govori o pet velikih skupina: teologija i religija, pravo, povijest, znanost i umjetnost, te književnost. Valja naglasiti da se iz naslova ne može uvijek točno znati o kakvoj se knjizi radi. Katkad naslov prikriva pravi sadržaj knjige. No, ipak se uglavnom točno znalo o čemu govori neka knjiga, između ostalog i zato što su osobe koje su vršile cenzuru morale pročitati čitavu knjigu, a ne samo njezin naslov.

Od 80-ih godina XVIII. stoljeća gotovo se i ne tiskaju latinski klasici, ali se znatno povećava broj rječnika.

U razdoblju 1724. - 1789. knjige o liturgiji prestaju se tiskati, a koncem stoljeća najmnogobrojnije postaju knjige o znanosti i umjetnosti. Osobito su se često tiskale knjige o politici i poljoprivredi, a također one o arhitekturi i vojnim vještinama.

Znanost i umjetnost s 26 % (u 50-im godinama) rastu na 40 % (u 80-im godinama).³¹ Ovdje valja spomenuti povezivanje povijesti i književnosti u obliku tzv. povijesnog romana, čiji procvat pada upravo u XVIII. stoljeće.

³⁰ Petrucci, n. dj., 170.

³¹ Isto, 194.

Svijet XVIII. stoljeća ostao je područje gramatičara i kritičara: antička kultura, umjetnost govorničtva, poezija i kazalište i dalje su privilegirani u svojem statusu i u svojoj mnogobrojnoj publici.

VI. Tzv. "pučka književnost" i raširenost trgovine knjigama u XVIII. stoljeću

Proučavati tzv. pučku književnost može se samo uz uvjet da ju je moguće prepoznati i pronaći. Ta zadaća nije lagana, jer je dominantna obično bila klasična književnost, a pučka se često miješala s usmenom (oralnom) književnošću. Predrasude koje su postojale o pučkoj književnosti u velikoj su mjeri pridonijele njezinu marginaliziranju, pa čak i izbacivanju iz svake analize povijesti književnosti.³² Takva književnost smatrala se potpuno beznačajnom i zato je uglavnom postala dijelom tzv. "pokretne književnosti" (letteratura ambulante).

Unatoč predrasudama, odmah na početku valja reći da su mnoge knjige i članci bili posvećeni upravo toj vrsti književnosti.³³

Valja uočiti kada i zašto se neko djelo treba i može klasificirati kao "pučko". Mnoge bibliografije mogu dati približan broj takvih djela, ali se ne zna o čemu zapravo te knjige govore. Ipak se u spomenutoj Mandrouovoj studiji o čuvenoj "plavoj biblioteci" raspravlja ne samo o tiskanju i distribuciji knjiga u Troyesu već i o njihovom sadržaju u kojemu dominiraju priče o francuskim junacima (poput Gargantue i Scaramouchea), o "pogledu na svijet" u pučkoj kulturi (prema analizi kalendara, almanaha, raznih traktata, spisa o vješticama i čarobnjacima), o vjeri i milosrđu, o životima svetaca. . . . Posebice se Mandrou zadržao na pučkoj umjetnosti i pučkome senzibilitetu, na burleskama, profanim pjesmama, na pučkome teatru. . . u kojem su naglašene teme zločina, ljubavi i smrti.

Dozvola za objavljivanje knjiga obično je vrijedila tri godine, ali se nakon toga nije često obnavljala. Petrucci spominje popis od 137 tipografa koji su tijekom XVIII. stoljeća izdavali knjige tzv. "pučke književnosti".³⁴

Mnogobrojne knjižice, na žalost, nisu imale označeno ime tiskara i datum, pa se s pomoću naslovne stranice katkada pokušavalo odgonetnuti u koje bi se razdoblje knjiga mogla uvrstiti. Moglo se do toga doći i analizom slova, sustava impaginacije, ukrasa, velikih slova na početku svakog poglavlja itd.

Djela "pučke književnosti" vrlo su često imala pogrešno numerirane stranice veličina kojih nije bila uvijek ista. Obično su imala do 200 stranica i pripadala spomenutoj tzv. "plavoj biblioteci" (Bibliothèque Bleue, Biblioteca blu)³⁵. Naziv potječe od boje korica: obično je bila tamnoplava, plavo-siva ili nebesko-modra. Međutim, tijekom XVIII. stoljeća, a osobito u njegovoj drugoj polovici, katkada knjige imaju zelenu ili crvenu boju uveza. Kada takva knjiga stoji na polici, odmah privlači pogled, jer je ružna,

³² Bilo je to zato što se smatralo da "pučka književnost" služi samo najnižim društvenim slojevima.

³³ Dragocjeno je, primjerice, djelo R. Mandroua, *De la culture populaire aux 17e et 18e siècles*. La Bibliothèque Bleue de Troyes, Paris 1985.

³⁴ Petrucci, n. dj., 208.

³⁵ Ustanovljeno je da knjige koje su se najviše čitale nisu prelazile 48 stranica. Kada je knjiga imala više od 200 stranica, nije više spadala u tzv. "pučku književnost".

istrošena i neočuvana. Obično je bez ilustracija unutar teksta. Najviše takvih knjiga pronađeno je u XVII. i XIX. stoljeću, a u XVIII. ih nema mnogo.

Pojedini trgovci bili su ovlaštteni prodavati baš takve knjige. God. 1611. bilo ih je 46, a od 1732. dozvola za prodavanje knjiga postala je obvezatna. Edikt iz 1757. proglasio je trgovinu zabranjenim knjigama kažnjivom.³⁶

Za koga su se tiskale takve knjige? Tko ih je tiskao? "Pučka književnost" sama definira svoju publiku: siromašne ljude. I cijene tih knjiga svjedoče o tome kome su one bile namijenjene, premda su ipak ovisile i o važnosti teksta, o formatu i o broju stranica.

Valja postaviti pitanje jesu li Francuzi mogli pročitati tako veliku količinu knjiga. God. 1789., prema mišljenju Voltairea, tek se 37 % Francuza znalo potpisati, a prosječno su dva čovjeka u selu znala čitati.³⁷ Iako je bila napisana i opremljena za puk, ta književnost nije govorila o njemu, a niti se izražavala kao on. Nije puk bio protagonist tih tekstova, već se pisalo o svakodnevnom životu i ophođenju plemića, gospode, građana.³⁸ Jezik knjiga bio je ukrašen latinskim i grčkim citatima. pisci takvih djela bili su visoko obrazovani, znala su im se imena, ali valja pripomenuti da je i anonimnih djela bilo mnogo.

Osim svega navedenog, postojali su i autori koji su pripremali i prilagođavali za niže, pučke društvene slojeve knjige koje mu zapravo i nisu bile namijenjene. Postoje i slučajevi kada su se znameniti autori objavljivali u izdanjima tzv. "pučke književnosti". Takva pojava nije, međutim, bila nazočna u XVIII. stoljeću.

Inače, valja spomenuti da se književnost za puk ne može proučavati unutar jednog stoljeća, jer je sama njezina priroda vezana za veće razdoblje. Tako se XVIII. stoljeće i ne može potpuno opisati ako se ne uspoređi s prijašnjim stoljećima, jer djela "pučke književnosti" XVIII. stoljeća pripadaju i razdoblju između XIV. - XVII. stoljeća (po autorima, po sadržajima, po prostorima).

Zanimljivo je analizirati naslove takvih djela. Teško da možemo zaključiti da su naslovi iz XVII. stoljeća nestali samo zato što se u istraživanjima ne susreću.

Općenito su oni bili vrlo dugi i često su sažimali sadržaj čitavog djela. Nekada naslov i nije odgovarao onome o čemu se u knjizi govorilo, ali je i u tom slučaju imao zadaću privući čitatelja.

U XVIII. stoljeću može se uočiti nestanak pojedinih knjiga, primjerice komedija, tragedija, povijesnih knjiga (osim povijesnih romana). Osobito česti postaju priručnici za obrazovanje. Odnose se na sljedeće teme: kako ispravno govoriti, posjećivati dobra društva, prihvatiti norme dobrog ponašanja i sl. Korisnim postaje sve ono što posjeduje moralnu i religijsku vrijednost. Moralizam nestaje iz naslova, ali ostaje, i to vrlo često, ciljem koji djelo ima.

Zanimljiv je primjer knjiga o humanoj medicini i veterini. Njih su čitali i niži slojevi društva. Iako su to bile debele knjige koje se i nisu puno prodavale, ostaje neosporna

³⁶ Petrucci, n. dj., 210 - 211.

³⁷ Isto, 213.

³⁸ U tu kategoriju spadale su sljedeće aktivnosti: ustajanje iz kreveta, pranje ruku, otvaranje vrata, razgovaranje s ljudima, ponašanje za stolom i sl.

činjenica da nisu bile rijetke među liječnicima na selu (posjedovali su ih i župnici, seoski poglavari/župani, seoski vođe).

Književnost za puk nemoguće je klasificirati po vrstama zbog raznolikih sadržaja. Teško je, naime, bilo odrediti u koju grupu pripadaju određene knjige. Bilo je onih koje su pripadale svim vrstama.³⁹ Javnost je knjige religijskog sadržaja mogla pročitati u obliku "malih priča". Božićne himne bile su najčešći oblik, a pokazuju želju za identifikacijom nižih slojeva s Kristovim siromaštvom. Tako katoličanstvo postaje religija siromašnih ljudi. Religijske knjige i tekstovi upućuju čitateljima pozive na radost i znatiželju, ali u njima ima i straha od pakla i vječnoga prokletstva. Djela s tim temama vrlo su mnogobrojna. U XVIII. stoljeću ističe se jednakost svih ljudi pred smrću. No, da bi se pobjeglo od bolesti, više se ne ograničava samo na molitve, već se traži pomoć medicine.

Knjige namijenjene puku raspravljaju i o poljoprivredi. Ali, valja naglasiti da se takva literatura ne zanima za ljude, pa o seljaku-poljoprivredniku ne kaže gotovo ništa. Uglavnom priča o mitovima i "idejama". Govori i o različitim zanimanjima, ali ih uglavnom ismijava.

Osim golemih romana, u XVIII. stoljeću puno se čitaju i oni kratka sadržaja (24 - 48 stranica).

VII. Knjiga i društvo u Sardinjskom kraljevstvu u XVIII. stoljeću

Odabir Pijemonta ovdje nije izvršen slučajno, iako mnoge druge talijanske pokrajine u kulturnom smislu pokazuju znatno veću živost. Povjesničar nakladništva A. Petrucci ističe da je u odnosu na Toskanu i Lombardiju Pijemont teritorijalno mnogo kompaktniji, da je njegovo društvo statično i da pokazuje znatno manju mobilnost prema vanjskom svijetu.

Katalozi torinskih nakladnika osobito su mnogobrojni u razdoblju od 1750. do početka XIX. stoljeća. Uglavnom su bili namijenjeni čitateljstvu u Pijemontu. Ponuda je uvijek bila prilagođena vrsti publike. Istraživanjem spomenute problematike došlo se do zanimljivih rezultata u svezi s knjigama koje su se nudile čitateljima, s podacima o gospodarskom životu tiskara (koji su bili važni za razumijevanje financijskog stanja tih ustanova)⁴⁰, s brojevanim podacima o opsegu trgovine s inozemstvom (Švicarskom, Francuskom, Nizozemskom i dr.).

Pokazateljima do kojih se dolazi uz pomoć privatnih biblioteka treba pristupiti kritički. Valja vidjeti je li postojanje određene knjige pokazatelj stvarnog zanimanja osobe koja ju je nabavila, mode ili možda pitanje društvenog prestiža. Katkada odgovor na to pitanje može dati testament pokojnog znanstvenika, i to svakako više nego sam popis knjiga. Katkada se biblioteke nakon smrti njihovog vlasnika prodaju i tako privatni inventari postaju tiskani katalozi u pravom smislu riječi. Tu je i mogućnost da su cenzura ili posebni interesi nasljednika mogli promijeniti fizionomiju pojedinih skupina knjiga.

³⁹ Petrucci, n. dj., 228 - 230.

⁴⁰ Arhivski dokumenti koji se odnose na tiskare prilično su rijetki, pa su mnogo važniji izvor za analizu testamenti prodavača i izdavača knjiga, iz kojih se dobro vidi veličina kapitala uloženog u taj posao.

Kvantitativna rekonstrukcija širenja knjiga daje, međutim, samo djelomične podatke. Registrira, naime, samo određene pojave, a ne sve, objašnjava postojanje nekih knjiga u nekim bibliotekama, ali ne kaže zašto se ondje ne nalaze neke druge knjige.

Broj tiskarskih strojeva u Torinu nije bio mnogo manji nego u ostalim velikim tiskarskim centrima na Apeninskom poluotoku (bilo ih je 49, a u Veneciji 60)⁴¹.

Važan tiskarski centar toga doba bio je Milano⁴², a imao je 22 tiskare (dok ih je u Torinu bilo 18). Uočava se, međutim, nedostatak inicijative bilo kojeg tipa. Razina knjiga koje su se tiskale u Torinu bila je prilično niska, a stroga cenzura zasigurno nije pomogla podizanju naklade i kvalitete opreme.

Slično se može zaključiti i o trgovini knjigama, koja se koncentrirala u nekoliko velikih knjižara. Trgovac knjigama vrlo je često bio i izdavač. Najbogatiju i najpoznatiju trgovinu za knjige imala su u Torinu braća Reycends. Poznate su bile i njihove filijale u Milanu i Lisabonu. Ali, upravo oni nisu nikad za svoj račun otvorili i tiskaru, već su se ograničili na prodaju knjiga. Zasigurno je zato točan zaključak da se trgovac knjigom koji nema tiskaru može smatrati znatno bogatijim u financijskom smislu od onoga koji je ima. Uvijek je trgovina braće Reycends bila najbolje opskrbljena od svih prodavaonica u gradu. Najbolji kupci knjiga bili su svećenici, pravnici i sveučilišta: oni su najviše i čitali knjige.

Zbog svojeg zemljopisnog položaja Torino je, u drukčijim okolnostima, mogao postati mjesto čestog krijumčarenja knjiga. Kroza nj se moralo proći na putu prema Francuskoj i Švicarskoj, a nerijetko i Veneciji, koja je knjige nabavljala iz različitih gradova.

No, unatoč tako povoljnom položaju, torinska trgovina nikada nije uspjela iskoristiti eventualne prednosti. Dva popisa postojećih tiskara (iz 1769. i 1792. godine) pokazuju naglašenu statičnost: sva poduzeća koja postoje 1769., prisutna su i 1792., a u međuvremenu nastaje vrlo malo novih. Karakterističan je i nastanak i nestanak vrlo malih poduzeća u relativno kratkom razdoblju.

Za Pijemont u tijeku Settecenta ne može se izvršiti povijesna analiza nakladnika i prodavača knjiga kao društvene skupine. Može se otkriti njihov broj, ali se ne zna kakav su položaj zauzimali u gradu po profesiji koju su obavljali.

Trgovina i nakladništvo ostali su pojave lokalnog karaktera. Bilo je suradnje s ostalim talijanskim državama, pa i s inozemstvom, ali je njezina važnost bila neznatna, i to zato što takva suradnja nije bila česta.

Zbog svega toga pogrešno je praviti zaključke o velikoj kulturnoj živosti u Sardinjskom kraljevstvu samo zbog velikog broja tiskara i trgovina knjigom. Neosporna je, međutim, važnost Sveučilišta i Znanstvene akademije, koji su u velikoj mjeri utjecali na prodaju knjiga.

⁴¹ Usp. M. Berengo, *La crisi dell' arte della stampa veneziana alla fine del secolo XVIII*, u Zborniku: *Studi in onore di Armando Saporì*, Milano 1957., 1321 - 1328.

⁴² A. Visconti, *Una stamperia milanese (secc. XVIII - XX)*, Milano 1928.

VIII. Zaključna razmatranja

Tipologija tiskane knjige u XV. i XVI. stoljeću jedna je od tema kojom se nova historiografija nije previše bavila. Riječ je, međutim, o "ključu" u interpretaciji fenomena "izbora" vrste knjige, a on se odnosi na proizvođača - izdavača i korisnika - čitatelja.

Različita tipologija podrazumijevala je različite mehanizme uporabe, odnosno različite "šifre" u interpretacijama od strane čitatelja. Proizvodnja knjiga bila je različita upravo u odnosu na svoje različite funkcije koje je imala.

Vrlo je teško opisati i izolirati publiku koja u različitim regijama Europe nije formirala homogeni blok, niti s društvenog profila, a niti s onog kulturnoga. S velikom sigurnošću može se tvrditi da čitatelji djela "pučke književnosti" nisu poznavali grčki i latinski i imali su tako dosta ograničen stupanj kulture. Bili su uglavnom polupismeni i jedva su znali čitati i pisati. Njihov odnos prema pisanoj kulturi bio je slučajan i minimalan. Zato i možemo govoriti o odsutnosti "knjižnog mentaliteta".

Čitanje knjiga nesumnjivo nije bilo navika većine ljudi. Osim toga i nije bilo povezano s poslom koji je određena osoba obavljala, a niti s društvenom ulogom pojedinca.

Zusammenfassung

EINIGE BETRACHTUNGEN ZUM VERLEGERTUM (vom XV. bis zum XVIII. Jh.)

Slaven Bertoša

Das komplexe historisch-kulturologische und technische Problem des Verlagswesens und des gedruckten Wortes im Europa vom XV. bis zum XVIII. Jh. erfaßt in erster Linie eine Analyse der Leserschaft und die Diffusion des gedruckten Textes unter den Bevölkerungsschichten, die lesen konnten und die Gewohnheit hatten, bestimmte Texte zu lesen. Das Buch war oft auch "Handelsware" zwischen einzelnen Regionen Europas, und es verursachte starke Veränderungen in der Mentalität der Bevölkerung. Die Leserschaft und das Lesen von Büchern müssen immer innerhalb eines intellektuellen Klimas einer bestimmten Zeit betrachtet werden. Es ist aber schwer, die Glaubwürdigkeit der Angaben über die tatsächliche Streuung des Analphabetentums in einigen Teilen Europas und unter den einzelnen Schichten der europäischen Gesellschaft herzustellen. Dennoch ist es keineswegs ungenau zu schließen, daß die Mehrheit der Bevölkerung weder lesen noch schreiben konnte.

Die neuere Historiographie beschäftigte sich nicht allzu genau mit der Typologie des gedruckten Buches im XV. und XVI. Jh. Die Buchproduktion war unterschiedlich im Verhältnis zu den verschiedenen Funktionen, die das Buch hatte. Es war nicht die Gewohnheit der Mehrheit, Bücher zu lesen, und das Lesen von Büchern war auch nicht mit der Arbeit bestimmter Personen in Zusammenhang zu bringen, auch nicht der Rolle, die der Einzelne in der Gesellschaft spielte.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Društvo za hrvatsku povjesnicu

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS

Ivan KAMPUŠ

Ivica PRLENDER

Tomislav RAUKAR

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUŠ

LEKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Društvo za hrvatsku povjesnicu
Zagreb, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet
Ul. Ivana Lučića 3

Narudžbe šaljite na navedenu adresu

Cijena ovog broja iznosi 140 kuna

Izdanje časopisa sufinancira
Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske

Slog i prijelom na kompjutoru: DENONA, Garićgradska 6 – Zagreb

Tisak: KRATIS, Vrapčanska 15 – Zagreb, travanj 1997.